ЩО РОБИТЬ ВІДЬМА НА СВЯТА

Відьма — один з найпопулярніших персонажів народної демонології українців. Повір'я про відьом збереглися впродовж століть і досі поширені в різних куточках України. Під час етнографічних мандрівок не було села, де мене не запевняли б: тут жила або й живе принаймні одна представниця категорії людей, «які знають»*.

Сьогодні відьму уявляють та сприймають інакше, ніж сто чи двісті років тому. Тож спершу з'ясуємо, хто така відьма в народних уявленнях українців від XIX століття і донині**.

---

* Термін «відьма» лінгвісти виводять із праслов'янського «vedati» — знати. Перша згадка в писемних джерелах у значенні «чарівниця» датується XVI ст. [Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. С. 56].

** Позаяк нещодавно вийшла друком книга В. Галайчука, присвячена образу відьми в українській етнотрадиції, дам лише короткий опис персонажа, додавши й власні етнографічні записи, що доповнять наявні дані та слугуватимуть для більш повного розкриття цього персонажа демонології українців [Див.: Галайчук В. Відьма в народних уявленнях українців. Київ: Віхола, 2025. 312 с.].

Хто така відьма

В Україні здавна вірили, що відьма — це жінка, котра володіє надприродними знаннями та вміннями. Їх вона спрямовує на те, аби за допомогою магії чинити зло людям. Відьма пов'язана з нечистою силою і поєднує в собі два начала, має два серця чи дві душі — людську і демонічну[7]. Власне, демонічна душа живе й після смерті, змушуючи лиходійку вставати з могили.

У різних місцевостях України цей міфологічний персонаж відомий під різними назвами, найвідоміша з яких — відьма (похідні від неї *відьмара, відьмега, відьмиці* та ін.). Проте існують і локальні назви, зокрема мешканці Українських Карпат називають відьом *босурканя, босорка**, *чередінниця, чередільниця***, а також *опириця, яритниця, вириця, мольфарка, гнилозубиця****. У різних куточках України можна почути ще *чарівниця, віщунка, віжлунка, волшебніца, знахарка, ворожбитка, ворожиля, лиходійниця*. У селах поблизу Жовкви Львівської області мені вдалося зафіксувати назву *палуба*[8]. Часом таких жінок характеризують епітетами «непроста», «та, що знає» та ще десятками інших. Так вказують на те, що чарівниці володіють недоступними для звичайних людей знаннями. До слова, цими та багатьма із зазначених термінів український

* Найвірогідніше, запозичене з угорської, де «boszorkany» споріднене з тюркським «basyrkan» — «нічний жах», що походить від «bas» («душити, штовхати, мучити») [Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. С. 181].

** Від слова «череда» — стадо (великої рогатої худоби), що разом випасається [Хобзей Н. Гуцульська міфологія. С. 48].

*** У гуцульських говірках різновид відьми з рідкими зубами, людина із зіпсованими зубами [Хобзей Н. Гуцульська міфологія. С. 89].

народ іменував також знахарок та ворожок, тобто інших представників категорії «знаючих» людей. Основна відмінність між ними в тому, що відьми діють винятково на шкоду людям.

Найчастіше відьомськими силами наділяли осіб жіночої статі, але не завжди. Чоловіків, яких підозрювали в небезпечному зловорожому чаклуванні, називали *відьмак, відмар, відьмач, чарівник, знахар, опир, упир, чорнокнижник*. Бувало, їх вважали могутнішими за жінок-відьом. Вірили, що чоловіки-відьмаки керують чарівницями або ж здатні їх розпізнати та знешкодити їхні чари.

Звідки беруться відьми

Повір'я, які мене надзвичайно зацікавили, коли я лише почала заглиблюватися в тему народної демонології, стосуються походження відьом. Виявилося, відьми бувають «вродженими» («родимими») та «навченими» («вченими»). Перші нібито отримують надприродні здібності при народженні, незалежно від своєї волі. І тут найцікавіше: маємо довгий список, хто ж міг народитися з магічною силою. Подаю кілька поширених варіантів, і цей перелік можна було б ще продовжити. У народній уяві відьмою могла народитися та дитина, яка:

1) була зачата від чорта;
2) народилася на світ четвертою, п'ятою, сьомою, дев'ятою чи дванадцятою донькою в сім'ї;
3) була позашлюбною донькою в третьому поколінні (тобто чиї матір та бабуся також народилися поза шлюбом);

4) народилася від матері, яка випадково вчинила певні дії, будучи вагітною, наприклад, разом зі стравою на Святвечір з'їла вуглину*.

На відміну від «родимих» («вроджених»), відьми «вчені» свідомо та цілеспрямовано навчалися чарівництва. Аби стати відьмою, такі жінки:

1) «продавали душу нечистому»;
2) читали книгу заклять «Чорна магія»;
3) навчалися від іншої «родимої» відьми;
4) переймали відьмацтво у «спадок» після того, як потиснули руку чарівниці, котра перебувала при смерті[9]. Кажуть, що відьма не може померти, мучиться в агонії, аж поки комусь не передасть знання або ж — інший спосіб — поки хтось не зробить отвір у стелі.

І навіть у сучасному світі розповіді про те, як відьма просить подати їй руку, або про те, як зривають стелю, аби її душа покинула тіло та припинилися передсмертні муки, — не рідкість. Мені вдалося зафіксувати багато подібних історій:

- *Передаються, то по роду передають. Мама дочці, дочка другій дочці і то так пішло-поїхало. Не може передати дочці, то синові, як не синові, то внукові, але мусе вона комусь передати, бо вона не вмре, як не передасть... Прийдеш, бодай злапісі во руками за палець та вже й всьо. Їй більше нічо не тре. Вже передала... Та, як не передасть, то дуже мучитьсі сильно* (село Хоробрів Львівської області);

* Це повір'я записане на Покутті майже два століття тому [Гнатюк В. Нарис української міфології. Львів: ІН НАН України, 2000. С. 224].

- *Та, вона передає дочці, чи синові, чи онуці... Є такі, шо знають... Воно шось знає, вже останні мінути йому приходять і воно руку до вас приложе. Значить, воно передало... Буде мучитися тяжко, поки вже кінець йому прийде* (село Солонів Рівненської області);
- *Я була там в селі, то там була бабка. Кажуть, шо вона там шось знала. То вона, як помирала, то казали, шо над нею зривали стелю. Бо вона іначе не могла померти...* (село Слобода Хмельницької області)[10].

Запам'яталася історія, котру я почула від жительки села Мерва на Волині. Якось вона познайомилася з жінкою, і та призналася, що в неї «баба була завзята відьма». Жінка пам'ятала з дитинства, як разом із старшою сестрою та батьками спостерігали муки бабусі в смертельній агонії, але ніяк не могли їй допомогти. Стара кликала до себе старшу онучку, благала підійти й узяти її за руку. Та батьки навідріз заборонили наближатися до ліжка помираючої. Жінка пригадала, як непомітно від батьків, замість сестри, підбігла до бабусі, простягла руку. Та старенька лише відвернулася, мовляв, ще рано тобі, ще не можна. Передаю розповідь дослівно, як записала з уст оповідачки:

У Берестечку вона в банку робила. Вона розказувала, шо в неї баба була тоже завзята відьма... І вона дуже просила тої старшої внуки, шоб дати руку. А батьки наказали, шоб не підходила, шоб не дала руки... Вона вже лежала перед смертю, то так не могла вмерти, шоб дати руку їй. А тая, шо розказувала мені, то була ше мала. То вона підходе, каже: «Бабо, я дам». «А тобі, — каже, — ше не мона»... То мусили зривати [стелю] разом зі стелею, то вона тоді вмерла. Вона мучилася більше місяця часу (село Мерва Волинської області)[11].

Чим відрізняються спадкові і навчені відьми

Між спадковими відьмами та навченими була нібито ще одна відмінність: спадкові відьми мали фізичні аномалії — хвіст, заріст на спині, відсутність грудей — мали зрослі брови чи пальці, або ж фізичні травми. Навчені відьми натомість, не маючи видимих фізичних ознак, відрізняються злосливою вдачею. Гуцули ще у XIX столітті говорили, що відьми «переродилися з лютих жінок»[12].

Пригадую спекотний день 2009 року в селі Перемиль на Волині, коли врешті я зустріла бабусю, яка розповіла мені власну історію спілкування з відьмою. Лежала вона в лікарні, й одного дня в палату привезли жінку. Бабуся ніколи б не подумала, що та відьма, аж поки однієї ночі не побачила в неї хвоста. За словами бабусі, зла жодного відьма не заподіяла, адже вона не винна, що такою народилася. Ось як історія звучала з уст моєї оповідачки:

> *Вона* [відьма. — *А. К.*] *...лежала зо мною в лікарні... Як вона встала вночі і я побачила хвоста в неї, я перелякалася на смерть... То вона вже вродилася, то вона вже не винна, шо вона робе шось. То вже десь мама передала, чи тато, чи хтось передав. А то ж є, шо не передається, а вчиться. Та навчить, вона хоче того і робе. То-то є дуже великий гріх*[13].

Чарівниць упізнавали не лише за виглядом чи характером. В українських селах у відьомстві могли запідозрити значно ширше коло людей. Зокрема «чужинку», яка прийшла з іншого села; жінку, яка не створила сім'ї; самотню вдову; людину, котра не брала участі в сходинах сільської громади, не віталася та не спілкувалася з односельцями; особу, що виконувала господарську роботу вночі; скнару; хворобливу людину[14]. Тобто отримати клеймо відьми ризикувала кожна, чий вигляд, спосіб життя чи поведінка не вписувалися в загальноприйняті рамки. Тож не дивно, що незаміжня жінка, яка успішно вела господарство самотужки, неодмінно в минулому зазнала б відьомської слави. Так могли б прозивати й сварливу літню пані, що полюбляє кидатись прокльонами, або ж «сову», якій працюється найкраще пізно ввечері, а вдень — спиться. Такі стереотипи не зникли повністю з нашої свідомості та мають прояви і в сучасному світі. Одна з моїх оповідачок на Рівненщині зізналася: «*На мене саму казали "відьма". Сама я осталась з трьома дітьми... я ночами картоплю носила, бораки носила, на бораках робила. Ото й відьма...*» (село Новоставці)[15]. Однак не лише бідну вдову, змушену працювати дотемна, аби прогодувати дітей, могли запідозрити у відьомстві, а й навпаки, звинуватити жінку, котра мала успіх у підприємництві. В іншому селі оповідачка пригадала, що її маму прозивали відьмою: «*А моя мама була інтєлігентна. Вона в дядька продавала, то вона вміла з людьми обращатися. То на мою маму казали, шо вона ведьма тоже, шо вона вміла чарувати...*» (село Шустки Хмельницької області)[16].

Проти кого відьми скеровували чари

У народі вірили, що у відьом усередині є щось «нечисте» й саме це «мучить» їх доти, доки вони не вчинять якогось зла. Жертвою відьми, мовляв, може стати будь-яка людина. Наприклад, той, хто чимось її образив, особа, якій чаклунка заздрить через ліпші статки, випадковий перехожий або ж навіть хтось із найближчих родичів. Мовляв, надходить час, коли відьма мусить нашкодити